دایالێکتا لوڕی وهندەك دیاردەیێن دەنگی

کاوه طاهر ظاهر
ماموستا
پشکا زمانێ کوردی، زانکۆیا نەورۆز
هەرێما کوردستانا عیراقێ

عمر عبدالرحمن عمر
ماموستا هاریکار
پشکا زمانێ کوردی، زانکۆیا زاخۆ
هەرێما کوردستانا عیراقێ

کاوان أسماعیل خلیل
ماموستا
پشکا زمانێ کوردی، زانکۆیا زاخۆ
هەرێما کوردستانا عیراقێ

پوخته

ڤەکۆلین ل ژێر ناڤێ (دایالێکتا لوڕی و هندەك دیاردەیێن دەنگی) یە، کو لایەنێ دەنگی و دیاردەیێن دەنگی یێن ئەوێ دایالێکتێ ل دویڤ تایبەتمەندییا دەنگسازییا وێ هاتینە نیشاندان ، کو هندەك ژوان دیاردان چالاکتر و کاریگەرترە ژ یێن دی، لەوما دیاردا دەنگی بابەتەکێ گرنگە و رۆلەکێ تایبەت و کاریگەر دبینیت دڤی دایالێکتێدا.

گرنگییا ڤەکۆلینێ د وێ چەندێدایە کو ڤەکۆلینەکا کارەکی و گرنگە د بوارێ فۆنۆلۆجییا زمانێ کوردی ب گشتی و دایالێکتا لوری ب تایبەتی.

پەیڤێن کلیل: زمان ، دایالێکت ، دیاردا دەنگی ، فۆنیم ، ئەلۆفۆن.

1. پێشەکی

دایالێکتا لوڕی وەکو دایالێکتێکا تا پشتگوه هاڤێتییە د زمانێ کوردیدا ، د هەردو پشکێن باشورێ کوردستانێ و ڕۆژهەلاتا کوردستانێ ، کو خودان کەلتور و نەریتەکا تایبەتن ژ دەسپێکا خۆ هەتا نوکە و ب هەر هۆکارەك بیت ژلایێ زمانیڤە گرنگییەکا ئەوتۆ پێ نەهاتیەدان ، ئەڤ چەندە ژی هۆکارەکێ سەرەك و تایبەتییە بۆ هەلبژاردنا بابەتی و ب مەرەما ئاشنابون دەربارەی بنەما و گهۆڕینێن دەنگی یێن ئەڤێ دایالێکتێ ، چونکی لێکولین دەربارەی وان کێمن ، ل ڤێرێ مە دڤێت ئاماژەکێ بدەینە ئەڤێ دایالێکتێ کو دکەڤیتە پشکا باشورێ کوردستانێ.

1.1 سنورێ ڤەکۆلینێ

سنورێ جوگرافییا لوڕستانێ د هەرێما کوردستانا عێراقێ ب خۆڤە دگریت، کو ل دویڤ سنورێ کارگێڕییا نوکە و بەری سالا 1986 ێ یە.

2.1 ڕێبازا ڤەکولینێ

ئەڤ ڤەکۆلینە ل سەر بنەمایێ ڕێبازا وەسفی – سینکرۆنیکی هاتیە ئەنجامدان.

3.1 پشکێن ڤەکۆلینێ

ئەڤ ڤەکۆلینە ژ دو پشکێن سەرەکی و ئەنجام و لیستا سەرچاوان ب پێکدهێت .

- پشکا ئێکێ: ڤان تەوەران ب خۆڤە دگریت:
  - دەنگ و بابەتێ فۆنەتیکێ
  - دەنگ و بابەتێ فۆنۆلۆژیێ
  - ئاستێ فۆنۆلۆجی و هندەك دیاردەیێن دەنگی
  - ئاستێ دەنگسازی ، فۆن و فۆنیم و ئەلۆفۆن
- پشکا دوویێ: گهۆڕین د زمانیدا و پڕاکتیککرنا هندەك دیاردەیێن دەنگی د دایالێکتا لوڕیدا.

2. دەنگ د سنورێ دەنگسازیدا

دەنگسازی هەردو بابەتێن فۆنەتیك و فۆنۆلۆژیێ بخۆڤەدگریت، بیگومان ئەڤ هەردو بابەتە جیاوازن ، چونکی ((هەریەکە باسی لایەنێکی زمان دەکات و هەریەکە ئامانج و پەیرەوی تایبەتیی خۆی لە شیکردنەوەدا هەیە)) (وریا عمر أمین ،1989: 239) ، بشێوەیەکێ وەسا کو فۆنەتیك گشتیە و دناڤبەرا هەمی زماناندا وەکی ئێکە ، بەلێ فۆنۆلۆژی تایبەتیە و گریدای دەنگ و دیاردەیێن دەنگی و سیستەمێ دەنگی یێ زمانەکێ دیارکریە ، بەلێ هەردو بابەت دخالەکیدا دگەهنە ئێك ئەوژی ئەوەکو ((کەرەسەی سەرەکیان تەنیا دەنگە)) (عبدالله حسین رسول ، 2004: 167)

1.2 دەنگ و بابەتێ فۆنەتیکێ

المجلة الاكاديمية لجامعة نوروز، المجلد 8، العدد 2 (2019)
ورقة بحث منتظمة نشرت في 2019/8/31
البريد الالكتروني للباحث : kawa. tahir@gmail. com
حقوق الطبع والنشر © 2017 أسماء المؤلفين. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الابداعي النسبي – CC BY-NC-ND 4. 0

doi : 10. 25007/ajnu. v8n2a401

دناڤ بابەتێ فۆنەتیکیدا ڤەکۆلین لسەر (دروستبوون و ڤەگوهاستن و وەرگرتن) ا دەنگێن هەمی زمانێن جیهانێ دهێتەکرن بێ جیاوازی ، کو ب رێکا ئەندامێن وەکی (لێڤ و ددان و پدی و پەحنکا رەق ، پەحنکا نەرم ، ...هتد) دهێنە درکاندن و دەستنیشانکرنا وان هۆکارێن فیزیکی و سروشتێ هەر ئێك ژوان دەنگان ب گشتی.

فۆنەتیك بەشەکە ژ زانستێ دەنگسازیێ کو گرنگییێ ب ئاستێ دەنگی ددەت و ڤەکۆلینێ ل دەنگێن هەر زمانەکی دکەت ، هەروەسا ئاماژێ ب چەوانیا درکاندن و ڤەگوهاستن و وەرگرتنا دەنگان دکەت ((لقێکە لە زانستی زمان، لە دەنگەکانی زمان دەکۆڵێتەوە لە رووی چۆنیەتی درکاندن و گواستنەوە و هەست کردن بەو دەنگانە، ئەم زانستەش دەکرێت بە چەند بەشێکەوە، وەك فۆنەتیکی درکاندن و فۆنەتیکی فیزیکی و فۆنەتیکی بیستن و فۆنەتیکی تایبەتی و فۆنەتیکی ئەرك و فۆنەتیکی تاقیکردنەوە و فۆنەتیکی مێژوویی و فۆنەتیکی وەسفی ....تاد)) (تاڵیب حوسێن عەلی ، 2015،:9)

فۆنەتیك زانستەکێ گشتییە و ب تایەکێ زانستێ زمانی دهێتە هژماردن و هەول ددەت ب شێوەیەکێ زانستی وەسفا دەنگێن زمانی بکەت ، ب واتایەکا دیتر فۆنەتیك زانستەکە ڤەکۆلینێ ل وان دەنگان دکەت یێن ژلایێ مرۆڤیڤە دهێنەدروستکرن ب تایبەتی ئەو دەنگێن د ئاخفتنێدا بکاردهینیت. هەروەسا فۆنەتیك پێکۆلێ دکەت هندەك شێوازان بۆ وەسفکرن ، پۆلکرنا دەنگی پەیدا بکەت .

2.2 دەنگ و بابەتێ فۆنۆلۆژیێ

دەنگ دناڤ بابەتێ فۆنۆلۆژییێدا بەروڤاژی بابەتێ فۆنەتیکییە، چونکی د ئەڤی بابەتیدا دەنگ دهێتە سنوردارکرن دناڤ زمانەکێ دیارکریدا ، کو تێدا ڤەکۆلین دەربارەی دروستبوون و ڤەگوهاستن و وەرگرتنا دەنگان دهێتەکرن دگەل تایبەتمەندی و سروشت و سیستەمێ دەنگی یێ وی زمانی.

فۆنۆلۆژی ((ئەو بەشەی زانستی زمانە کە لەو یاسایانە دەکۆڵێتەوە کە بە هۆیانەوە دەنگەکانی زمانێکی تایبەتی لەیەك دەدرێن بۆ دروستکردنی برگە)) (وریا عومەر ئەمین ، 2009: 14) ، کەواتە فۆنۆلۆژی لایەنێ پراکتیکیێ دەنگان بخۆڤە دگریت، هەروەسا فۆنۆلۆژی دیارکرنا سیستەمێ دەنگیێ زمانەکێ دیارکریە ، ئانکو فۆنۆلۆژی تایبەتیە و هەر زمانەکێ دیارکری یاسایێن فۆنۆلۆژیێن تایبەت بخۆڤە هەنە.

فۆنۆلۆژی سیستەم و نمونەیێن دەنگێن ئاخفتنێ د زمانەکیدا وەسف دکەت کو ئەڤ وەسفکرنە ل سەر وی بنەماییە کو هەر ئاخفتنکەرەکی ب شێوەکێ بێ ئاگەهـ دەربارەی نمونەیێن دەنگێن زمانێ خۆ هەنە، ب بەر چاڤ وەرگرتنا ئەڤێ تیۆرێ ، فۆنۆلۆژی بەرەڤ روهنکرنێ یان زەینیا دەنگان د ئێك زمانیدا دچیت، کو ل دویڤ بنەمایێن جێگیر هەمی گهۆرینێن د جهێن پەیدابونا فیزیکیێن جۆراوجۆرێن وان دەنگاندا، د جهێن جیاوازدا بکاردهێن (دیار عبدالکریم سعید ، 2011: 21) ، ژلایێ زانستیڤە فۆنۆلۆژی تایەکێ زانستێ دەنگسازییە و تێدا ئاماژە ب یاسایێن دەنگان، وەکی (یاسایێن پەیدابونا دەنگان ، یاسایێن ژناڤچونا دەنگان، یاسایێن جهگهۆرینا دەنگان، ....هتد) ددەت.

فۆنۆلۆژی لقەکێ زمانڤانیێ یە ڤەکۆلینێ ل دەنگێن زمانەکێ دیارکری دکەت، دەنگ د ئاستێ فۆنۆلۆژییێدا دبیتە (فۆنیم) و فۆنیم ژی یەکەیا فۆنۆلۆژیێ یە، ئارمانجا فۆنۆلۆژیێ (یا سەرەکی ئەوە دیارکرنا وان یاسایانە یێن ب رێکا وان دەنگ دهێنە رێکخستن د زمانەکێ تایبەتدا و شرۆڤەکرن و دیارکرنا وان جیاوازیێن رویددەن) (ژیروان سەعید حاجی،2011: 12)

3.2 ئاستێ فۆنۆلۆجی و هندەك دیاردەیێن دەنگی

لدیڤ بۆچوونێن بەهراپتریا زمانڤانان د بوارێ فۆنۆلۆجییێدا ئەوەکو هەمی زمانێن جیهانێ د ئاستێ فۆنۆلۆجییێدا خودان گەلەك پەیرەوێن ئالوزن و کو ژ زمانەکی بۆ زمانەکێ دی جیاوازە ل دویڤ سروشتێ وان ، ئەڤ چەندە ب ئەگەرێ تایبەتمەندیا فۆنۆلۆجیا هەر ئێك ژ وان زمانانە، چونکی هەر زمانەك خودان سیستەمەکێ دەنگی یێ تایبەتە و ، ژبەرهندێ (د فۆنۆلۆژییێدا لیکۆلین ل سەر هندەك یاسایێن دیارکری د زمانەکێ دیارکریدا دهێتەکرن ..) (ساجدە عەبدوڵڵا فەرهادی ، 2008: 34- 35) ، ب زمانەکا دی ب دیڤ ئێك داهاتنا دەنگێن زمانەکێ دیارکری ل دویڤ پەیوەندییەکا رێکخستیە ، کو بنەرەت و بنیتا ئەڤێ چەندێ رێککەفتنا جڤاکیە، ئانکو ((هەر زمانەك خودان کۆمەلەك یاساو دەستورە و مەبەستا سەرەکیێ ژ ڤەکۆلینێن زمانی دەستنیشانکرنا ڤان یاسا و دەستورانە د چارچوڤێ زمانەکیدا)) (دیار عبدالکریم سعید ، 2011: 73)

گرنگیا ئاستێ فۆنۆلۆجیێ د بوارێ دیاردەیێن دەنگیدا:

ئاستێ فۆنۆلۆجی وەکی لقەك دناڤ زانستێ دەنگسازیدا گرنگیا وێ د ئەڤان خالاندا دیاردبیت:

- دەستنیشانکرنا وان یاسایێن دەنگی ، کو تایبەتن ب فۆنۆلۆژیا زمانەکێ تایبەت

doi : 10. 25007/ajnu. v8n2a401

و دیارکریڤە ، دا کو چەوانیا لێکدانا وان بهێنەدیارکرن ل دەمێ پێکئینانا یەکەیێن مەزنتر ژوان و شلۆڤەکرن و دیارکرنا سیمایێن دەنگی یێن هەر ئێک ژوان دەنگان. (عبدالوهاب خالد موسى ، 2011: 61)

- دیاریکرنا بها و گرنگیا هەر دەنگەکی دناڤ زمانەکێ دیارکریدا، ب ئارمانجا هندێ کو کیژ دەنگ دبنە ئەگەرێ گهۆڕینا واتایێ و کیژ ژوان نابنە ئەگەرێ گهۆڕینا واتایێ و ژێکجوداکرنا وان، کو مەرەم پێ فۆنیم و ئەلۆفۆنن.
- دەستنیسانکرنا هێما (تیپ) یێن زمانەکێ دیارکری ژلایێ هژماریڤە.
- جوداکرنا دەنگێن زمانەکێ دیارکری ژ دەنگێن زمانێن دی ، هەرچەندە هندەك جاران ئەڤ دەنگێن زمانی دناڤبەرا زماناندا دوبارە دبنەڤە ، بەلێ ئەڤ دووبارەبوونە بتنێ دناڤبەرا زمانێن سەر ب ئێك خێزانانن. (630: 2000 ,Finch. G)
- دیارکرنا وان دیاردەیێن دەنگی کو ب ئەگەرێ هەبوونا دیالێکتێن جودا جودا د زمانەکێ دیارکریدا یان ب ئەگەرێ کارتێکرنا زمانەکێ بیانی ل سەر زمانێ خۆمالی پەیدا دبن، بۆنموونە:
- پەیڤا (دار) کو ژ هەرسێ فۆنیمێن /د/ ، /ا/ ، /ر/ پێکدهێت، ئەگەر هەر ئێك ژوان فۆنیمان بهێتەگهۆڕین واتا پەیڤێ ژی دهێتەگهۆڕین /ب/ ، /ا/ ، /ر/.

4.2 ئاستێ دەنگسازی ، فۆن و فۆنیم و ئەلۆفۆن

ئاستێ دەنگسازی ئەو ئاستێ زانستێ زمانییە کو یەکەیێن وەکی (فۆن و فۆنیم و ئەلرۆفۆن) ن بخۆڤەدگریت، ل ڤێرێ ئەم هەول ددەین لسەر وان یەکەیان براوەستین:

1.4.2 فۆن - دەنگ

ئەو دەنگێن زمانی یێن ڕاستەقینە وگشتینە ، کو ژلایێ هەمی مرۆڤانڤە وەکی ئێکن ژلایێ دەربرینێڤە ، کو ((هۆی گواستنەوەی واتایە و واتاش پەیامی مرۆڤێکە بۆ مرۆڤێکی تر)) (عبدالله حسين رسول ، 2004: 165) ، بەلێ د فۆنەتیکیدا فۆن ((دەنگێکی فۆنەتیکیە کە واتای ووشە ناگۆڕێ و ڕاستی سایکۆلۆژی تێدا نییە)) (غازی فاتح ویس ، 1982: 99)

2.4.2 فۆنیم – دەنگێ واتا گهۆڕ

پێناسەکا ئێکگرتی دەربارەی فۆنیمێ د زانستێ زمانی و دەنگسازسییدا نینە، چونکی زماناڤان ((لەناو خۆیاندا لەسەر پێناسەی فۆنیم ڕێك ناکەون)) (محمد معروف فتاح ، 1990: 59) ، گرنگترین پێناسە ئەڤەنە:

فۆنیم : ((دوو دەنگی جیاواز گەر بتوانن لە هەمان بیئەدا دەرکەون و دەرکەوتنی هەر یەکە لەم شوێنە تایبەتی یەدا مانای جیای بەخشی لە دەرکەوتنی ئەویتردا لە هەمان شوێندا لە ناو چوارچێوەی زمانێکی تایبەتی – ئەوە ئەم دوو دەنگە بە دوو فۆنیمی جیا لە قەڵەم دەدرێن لەم زمانەدا)) (وریا عمر أمين ، 1982: 436) ، کەواتە دەمێ دەنگ دبیتە ئەگەرێ گهۆڕینا واتایێ د ژینگەهێن جۆراوجۆردا ، وی دەمی ئەو دەنگ دبیتە فۆنیم.

فۆنیم : ((بچووکترین دانەیە کە ئەرکی جیاکردنەوەی واتا دەگرێتە ئەستۆ)) (محمد معروف فتاح ، 1990: 63) ، کو هەبوونەکا فیزیکی و سایکۆلۆژی هەیە.

فۆنیم: ((ئەو دەنگە زمانییانەن کە بەهایان هەیە ، واتە لە بیئەیێکی دیاریکراوی زمانێکی دیاریکراودا هەر کە گۆڕان ، واتا دەگۆڕن)) (بائیز عومەر ئەحمەد ، 200: 225)، ب واتایەکا دی گهۆڕینا دەنگان ل هەمان جهـ بۆ دەنگەکێ دی دبیتە ئەگەرێ گهۆڕینا واتایێ.

بگومان داکو دەنگێن زمانی ببنە فۆنیم پێدڤیە هندەك مەرج د وان دەنگاندا هەبن ، وەکی :

- بچووکترین لەتی ووشەیە کە واتا نابەخشێ.
- ... ، ئەبێ خاوەن زمان هەست بە بوونی بکات.
- بە گۆڕینەوەی لەگەڵ فۆنیمێکی تردا واتای ووشە بگۆڕێ بە مەرجێك هەموو فۆنیمەکانی تری ئەو ووشە وەکو خۆیان بمێنێنەوە (غازی فاتح ویس، 198: 41)
- هەروەسا د ژینگەهـ و پەیڤێن جودا جودایێن زمانیدا دووبارە ببیتەڤە.

3.4.2 ئەلۆفۆن

ئەلۆفۆن ئەو دەنگە کو بگهۆڕینا وان بۆ دەنگەکێ دیتر نابیتە ئەگەرێ گهۆڕینا واتایێ د هەمان جهـ و ژینگەهیدا.

ئەلۆفۆن : ((لەتە دەنگێکە بەهۆی درکاندنەوە دروست ئەبێ (میکانیکی) وەیا دەنگێك تۆزێك ئەگۆڕێ و ڕەنگی دەنگێکی ئاشنا وەرئەگرێ)) (غازی فاتح ویس، 1984 : 62) ، کو نابیتە ئەگەرێ گهۆڕینا واتایێ .

doi : 10. 25007/ajnu. v8n2a350

ئەلۆفۆن : ((ئەو کۆمەڵە دەنگەن ، کە فۆنیمێك دەیانگرێتە خۆیەوە، یان فۆنیمێك دەنوێنن و بە ئەندامی ئەو فۆنیمە ناو دەبرێن، یان بە ئەلۆفۆنی ئەو فۆنیمە دادەنرێن)) (تاڵیب حوسێن عەلی ، 1989 : 27)

4.4.2 فۆن و فۆنیم و ئەلۆفۆن ، پەیوەندی دناڤبەرا واندا

زانستێ دەنگسازی هەردو لایەنێ (دەربڕین) و (تۆمارکرن - وێنەیی) ب خۆڤەدگریت، چونکی هەمی فۆنیمێن زمانی دشێن بهێنە لێڤکرن و تۆمارکرن (ڤیسین) ، لەوما هەرفۆنەك یان زێدەتر ژ فۆنەکێ نوینەراتیا فۆنیمەکێ دکەت، هەمی فۆنیم فۆنن ، بەلێ مەرج نیە هەمی فۆن فۆنیم بن، بۆنموونە [ڤ] د زمانێ کوردیدا فۆنیمە و بهایێ خۆ هەیە، بەلێ د زمانێ عەرەبیدا چ بهایێ خۆ نینە. بۆ نمونە:

- ڤیان
- فیان

ئەلۆفۆن شێواز و فۆرمێ جوداجودایێن فۆنیمەکێە د زمانیدا، کەواتە هەر فۆنیمەك ب چەند شێوازێن جودا دەردکەڤیت ل دویڤ ئەو ژینگەهێن جۆراوجۆر ل دەمێ بکارئینانێ.

نموونە: ساڵ

/ س / [سـ] [صـ]

3. گهۆڕین د زمانیدا و پراکتیککرنا ئەوان دیاردەیێن دەنگی د دایالێکتا لوڕیێدا

مەبەست ژ گهۆڕینێن زمانی ئەو دیاردەنە کو د ناڤ زمانیدا چێدبن و د بنە ئەگەرێ چێکرنا هندەك جیوازیێن زمانی ژ قۆناغەکێ بۆ قۆناغەکا دی ، ب ڕامانەکا دی ئەو گهۆڕینێن ، کو ب سەر زمانی دا دهێن هێدی هێدیە و ب بوورینا دەمی ڕوویددەت و ڕاستەوخۆ هەست ب ئەڤێ چەندێ ناهێتەکرن ژلایێ ئاخفتنکەرێن زمانیڤە ، هەژیە بێژین هەمی زمانێن جیهانێ بێ جیاوازی تووشی گهۆڕینێ دبن و کەس نەشێت وان گهۆڕینان ب ڕاوەستینیت یان کێم بکەت و یان ب ئێکجاری ژناڤ ببەت، چونکی گهۆڕین خۆبخۆ هەبوونا وێ بەندە ب زمانیڤە (محمد معروف فتاح ، 1987 : 91) و بێکو ئاخفتنکەرێن وی زمانی هەست ب ئەڤێ چەندێ بکەن، د سەر هندێ را ((مەرج نییە گۆڕان زمان بەرەو تێکدان و هەڵوەشان و لەناوچوون بەرێ ، وەك هەندێ کە باوەڕیان وایە، بەڵکو گۆڕان لەوانەشە زمانەکە ئاسانتربکات و وزە پارێزێ)) (محمد معروف فتاح ، 1987 : 91).

ژبەرکو گهۆڕین ژ زمانەکی بۆ زمانەکێ دی جیاوازە ، هەروەسا د هەمان زماندا ل دویڤ زارێن وی زمانی گهۆڕین جیاوازە ، لەوما یا درست ئەوە بۆ دەستنیشانکرنا سنووری گهۆڕینێن زمانی ، پێدڤیە ژ دیالێکتێن زمانەکێ دیارکری دەستپێبکەین ، چونکی مەج نیە هەمی گهۆڕینێن زمانی دناڤبەرا وان دایالێکتاندا وەکی ئێك بیت ، بەلکو دبیت گهۆڕین بەروڤاژی بیت دناڤبەرا دیالێکتاندا.

ل ڤێرێ ئەو ئاستێ زمانی – ئاستێ فۆنۆلۆجی –کو ئاماژە پێ ددەین و پەیوەندی ب ڤێ ڤەکۆلینێ هەیە، بریتیە ژ گهۆڕینا فۆنیمێن زمانێ کوردی د دالێکتا لوریدا.

- گونجان : ((پێکهاتیە ژ کارتێکرنا دو دەنگێن هەڤسوی ل سەر هەڤ، د ئەنجامدا دەنگەك دهێتەگۆهورین ، داکو ل گەل دەنگێن دیتر بگونجیت، ژبۆ مەبەستا سڤککرنێ، هەروەسا بۆ ڕێك ئێخستن و گونجاندنا لڤینا ماسولکان ل دەمێ دەربڕینێ)) (کەسەر یاسین محەمەد ، 2009 : 15) ، ئەڤە دبیتە ئەگەرێ پەیدابوونا گونجانێ دناڤبەرا دەنگێن هەڤسو، ((کە بە چەند یاسایەکی فۆنۆلۆجی دەستنیشاندەکرێن و لێکدەدرێنەوە)) (تاڵیب حوسێن عەلی ، 2015: 107)، (محمد علی الخولی، 1987: 220).

گونجان بریتیە ((لە گۆڕانی دەنگێك بۆ ئەوەی لە دەنگێکی دراوسێی خۆی بچێت.مەبەست لە گونجان ئاسان کردنی درکاندنە)) (تاڵیب حوسێن عەلی، 1989 : 49) ، ڤێجا چێدبیت ئەو دەنگ وەکی دەنگێ پێشیا خۆ یان دەنگێ پشت خۆ لێ بهێت . بۆ نموونە:

گونجان دبیتە دوو جۆرێن سەرەکی :

- گونجانا تەواو: ئەو جۆرێ گونجانێیە کو ب ئەگەرێ کارتێکرنا دوو دەنگێن هەڤسو، ئێك ژوان دەنگان بە تەمامی وەکی دەنگێ دی لێ دهێت (محمد علی الخولی ، 1987 :220) ، داکو کێمترین هێز و وزە بۆ درکاندنا دەنگان بهێنە بکارهینان.

نموونە: پەیامبەر	پەیامەر
زامدار	زاممار
سەردتر	سەرتتر

doi : 10. 25007/ajnu. v8n2a401

○ گونجانا نەتەواو: ئەڤ گونجانە گهۆڕینا سیمایەکێ دەنگی بتنێ ب خۆڤەدگریت، داکو خۆ دگەل دەنگەکێ دی بگونجینیت (محمد علی الخولی ، 1987 :220) ، واتە تنێ ئێک سیما هەڤپشکە دناڤبەرا هەردوو دەنگاندا.

نمونە:

کوژتن کوشتن

خەفتن خەڤتن

وانەگەت وانەگەد

باخ باغ

خەم غەم

- نەگونجان : ئەو دیاردەیا دەنگیە کو ((لەهەندێ حاڵەتدا دوو دەنگی وەك یەك، کە لەپاڵ یەکتریدا دەردەکەون، یەکێکیان دەگۆڕێت بە دەنگێکی تر، یان دەنگێك دەچێتە بەینیانەوە، لەبەر بۆ نەهاتن و قورسی درکاندنی دوو دەنگەکە بەسەریەکەوە، لەو شوێنانەدا کە پێویست بکات)) (تاڵیب حوسێن عەلی ، 2015: 116)

نموونە:

ڕۆژگار ڕۆشگار

بەشدار بەژدار

- گهۆڕینا دەنگی: ((بریتییە لەوەی دەنگێك جێگەی دەنگێکی دی بگرێتەوە بێ ئەوەی کاربکاتە سەر گۆڕینی واتا)) (ئەورەحمانی حاجی مارف ، 2004: 158) ، ئانکو بریتیە ژ گهۆڕینا دەنگەکێ بۆ دەنگەکێ دی ((بێ ئەوەی ئەم گۆڕانە ببێتە هۆی گۆڕانی واتای وشە، بەڵکو هەمان وشە بە دوو فۆڕم یان زیاتر دەبینرێ بە هەمان واتا، یان هەندێ جار دوو فۆڕمی وشە لەیەك زاردا هەن، جاری واش هەیە هەر فۆڕمێك لە زارێکی تایبەتدا بەکاردێ)) (محمد معروف فتاح ، 1984: 118)

نموونە: پەرداخ پەرداغ

پەنج پەنچ

چوو چگ

ددان دگان

باغچە باخچە

کۆکە قۆقە

- ژناڤچوونا دەنگی : ((بریتیە ژ تێچوونا فۆنیمەکێ یان زێدەتر د پەیڤێدا ژبۆ مەرەما سڤکییا دەربڕین و گۆتنێ)) (کەسەر یاسین محەمەد ، 2009 : 27) ، ئەڤ جۆرێ گهۆڕینا دەنگی ((لە ئەنجامی هەڵکەوت و دەرکەوتنیان لە بیئەی جیاوازدا دێتە کایەوە)) (تاڵیب حوسێن عەلی ، 2015: 117) ، بێکو ئەرك و واتایاخۆ ژ دەست بدەن، چێدبیت ئەڤ ژناڤچوونە ل دەسپێکا پەیڤێ یان نیڤەکا پەیڤێ یان دوماهیکا پەیڤێ بیت.

نموونە: کوڕێك کوڕێ

دایکێگ دایکێ

مناڵێگ مناڵێ

پاککردنەوە پاکردنەوە

سەیناپێت سەیناپێ

شێخ تایەر شێ تایەر

ماڵێ ماڵێگ (عەبدولواحید موشیر دزەیی، 2011: 113)

چایەگە چاگە

منداڵ مناڵ

- پەیدابوونا دەنگی: ((ئەڤ یاسایە ژ ئەنجامێ گەهشتنا دو دەنگێن ل دویڤ ئێك پەیدابویە، کو نەشێن ل گەل ئێك بهێن)) (کەسەر یاسین محەمەد ، 2009 : 31) ، ئانکو دەمێ دوو دەنگ دیڤ ئێکدا دهێن و لێڤکرنا وان یا گران بیت ، ل وی دەمی دەنگەك دناڤبەرا وان هەردوو دەنگان پەیدا دبیت ب ئارمانجا ساناهیکرنا لێڤکرنێ.

نموونە:

بگێڕ - هوە بگێڕەرەوە

بچو – هوە بچۆرەوە

بر - را بردرا (عەبدولواحید موشیر دزەیی،2011: 111)

بدۆزە – هوە بدۆزەرەوە

doi : 10. 25007/ajnu. v8n2a350

نامه + ێگ   نامەیێگ

خانی + هگە   خانییەگە

- جە گهۆڕینا دەنگان: بریتییە ژ جە گهۆڕینا دەنگەکێ یان پتر (بڕگە) د سنووری ئێك پەیڤێدا بێکو ببیتە ئەگەرێ گهۆڕینا واتایێ ، ئەڤ چەندە ب ئەگەرێ ئاستێ ڕەوشەنبیری و هندەك جاران دەڤەرێن جوگرافی ڤان گهۆڕینان چێدکەن.

نموونە: ڕادیۆ   ڕایدۆ

چەکوش   کەچوش

قوفڵ   قوڵف

هەینی   هەنیی

جومعە   جوعمە

رادیۆ   ڕایدۆ

چو   چگ

بی   بو   (من مامۆستا بوم)

بی   وی   (من مهندز ویم)

نی   نێ   (من مامۆستا نێ ویم)

نە   مە

مسەقەف   مقەسەف

- لێکدانا دەنگان : بریتییە ژ لێکدانا دوو دەنگێن ژێکجودا و چێکرنا دەنگەکێ نوی د زمانیدا.

نمونە:

- ی + ە   ێ :

بردویەتی   بردوێتی

ناردویەتی   ناردوێتی

قاپی + هگە   قاپێگە

ماسی+ هگە   ماسێگە

- (ە+ ی   ێ) :

پەیڕەو   پێڕەو

- (ە+ی+ە   ێ) :

نەیەسە (مەیەسە) نێسە (مێسە)

- ە + و   ۆ

چەمەو   چمۆ

هاتمەو   هاتمۆ

4. ئەنجام

- هەرچەندە هندەك جارا زارکرنا دەنگان وەکی ئێکە،بەلێ ب گشتی د دایالێکتا لوڕیدا جیاوازییا زارکرنا دەنگان هەیە.
- دیاردەیا دەنگی یا سڤککرن و گهۆڕینا دەنگان د دایالێکتا لوڕیدا زۆرترین دیاردەنە، کو ئەڤ چەندە بۆ سروشتێ ئەوێ دایالێکتێ دزڤڕیتەڤە دئاستێ دەنگسازیدا.
- د دایالێکتا لوڕیدا دیاردەیێن دەنگی یێن وەکی گونجان و لێکدانا دەنگی کێمترین دیاردەیە.
- هندەك جارا د دایالێکتا لوڕیدا دیاردەیا دەنگی ب ئەگەرێ کاریگەرییا دایالێکتا خوارێ پەیدادبیت.

5. لیستا ژێدەران

1.5 کتێب

1.1.5 ب زمانێ کوردی

1. ئەورەحمانی حاجی مارف ، فەرهەنگی زاراوەی زماناسی (کوردی – عەرەبی - ئینگلیزی) لەگەڵ دوو پاشکۆ، سلێمانی ، 2004.
2. تاڵیب حوسێن عەلی ، دەنگسازی – چەند بابەتێکی فۆنۆلۆژی کوردی ، چ1، چاپخانەی ڕۆژهەڵات ، هەولێر ، 2015.
3. دیار عبدالکریم سعید ، یاسایێن دەنگی د کوردییا ژووریدا (گۆڤەرا بەهدینان)، چ1 ، دەزگەها سپیریز، چاپخانا خانی ، دهۆك ، 2011.
4. ساجدە عەبدوڵڵا فەرهادی ، ڕستەو پاش ڕستە ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، 2008.
5. عەبدولواحید موشیر دزەیی، زارە کوردییەکان ، چ1، چاپخانەی پاك ، هەولێر، 2011.
6. عبداللە حسین رسول ، ئایا زمانەوانی زانستێکی سروشتیە یان ویژەییە؟ ، گ.زانکۆ، زانکۆی سەلاحەددین ، ژ (22) ، هەولێر، 2004.

doi : 10. 25007/ajnu. v8n2a401

7. عبدالوهاب خالد موسى ، ڕەهەندێن دەنگسازی – زمانڤانێن بەریتانی ، گ.هێزل، ژ (2) چاپخانا خانی ، دهۆك ، 2011.

8. غازی فاتح ویس ، فۆنەتیك ، چ1، چاپخانەی (الادیب البغدادیه) ، بەغدا ، 1984 .

9. محمد معروف فتاح ، زمانەوانی ، زانكۆی سەلاحەددین ، 1987 .

10. محمد معروف فتاح، زمانەوانی، چاپخانەی دار الحكمه ، هەولێر ، 1990.

11. وریا عومەر ئەمین ، 2009.

2.1.5 ب زمانێ عەرەبی

12. محمد علی الخولی ، الاصوات اللغویه، گ1، مكابع الفرزدق التجاریه الریاچ، 1987 .

3.1.5 ب زمانێ ئینگلیزی

13. Finch. G, Linguistic Terms and Concepts, Pernted in Great Britain, Bristol, 2000,p ..63

2.5 نامەیێن ئەكادیمی

14. تالیب حوسێن عەلی، فۆنۆلۆجی كوردی و دیاردەی ئاسان بوونی فۆنیمەكان لە زاری سلێمانی دا ، نامەی ماستەر ، كۆلێژی ئاداب ، زانكۆی سەلاحەددین، 1989.

15. دەلال ئەحمەد ساڵح ، كاریگەرییا هۆكارێن جوگرافی ل سەر دابەشبوونا زاران بۆ سەر گۆڤەران– دەڤەرا بەهدینان وەك نموونە ، ناما ماستەری ، كولێژا ئادابێ ، زانكۆیا دهۆك ، 2011.،

16. ژیروان سەعید حاجی ، تایبەتمەندیێن فۆنۆلۆژی و ڕێزمانی د دەڤۆكا زاخۆدا، ناما ماستەری ، كۆلێژا ئادابێ ، زانكۆیا دهۆك، 2011.

17. كەسەر یاسین محەمەد ، جیاوازییا ب كارهینانا فۆنیمان د كوردییا سەری و ناڤەڕاستدا ، ناما ماستەری ، زانكۆیا دهۆك كۆلێژا ئادابێ ، 2009 .

3.5 گۆڤار

18. بائیز عومەر ئەحمەد ، ئەلفبێی یەكگرتووی كوردی به تیپی لاتینی ، گ. ئەكادیمی – كۆواری كۆڕی زانیاری كوردستان ، ژ (5) ، هەولێر، 2007 .

19. عبدالله حسین رسول ، ئایا زمانەوانی زانستێكی سروشتیە یان وێژەییە؟ ، گ.زانكۆ، زانكۆی سەلاحەددین ، ژ (22) ، هەولێر، 2004.

20. غازی فاتح ویس ، دەنگەكانی (ڵ) ، (ل) وە (ڕ) ، (ر) لە ژێر تیشكی فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی دا ، گ.زانكۆ، زانكۆیا سەلاحەددین بەشی (ب)، بەرگ (8) ، ژ (2)، 1982.

21. وریا عمر أمین ، ئیملای كوردی و چەند تێبینی یەك، گ.كۆڕی زانیاری عێراق – دەستەی كورد ، بەرگی نۆهەم ، بەغدا ، 1982.

22. وریا عمر أمین ، فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی، گ. كۆڕی زانیاری عێراق – دەستەی كورد ، ژ (20) ، بەرگی نۆهەم ، بەغدا، 1989.

doi : 10. 25007/ajnu. v8n2a350